

ŞƏRQŞÜNASLIQ

UOT 81`34

NİZAMİ ƏSƏRLƏRİNİN DÜZGÜN OXUNUŞUNU
ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR

Əsmətخانım B. MƏMMƏDOVA*, Fidan Y. NƏSİROVA†

Fars yazı dili qeyri-fonetik ərəb qrafikası əsasında yaradıldığından bu dildə omoqraf və omofonların sayı çoxdur. Ərəb əlifbasından istifadə edən fars dilinin əsas xüsusiyyətlərindən biri bu dildə qrafika əsasında yaranan omoqrafların düzgün oxunuşunu çətinləşdirməsidir. Tədqiqat göstərir ki, fonetik prinsiplər əsasında formalaşan əlifbaya malik dillərdə omoqraflar yalnız vurğu əsasında yaranır. Fars dilində isə vurğu ilə yanaşı omoqrafların böyük əksəriyyəti qrafika, yazı əsaslı olur. Bu məqalədə Nizamının əsərlərini düzgün oxumaq və başa düşmək üçün fars dilinin bu cəhətinə diqqət yetirməyin vacibliyindən bəhs edilir.

Açar sözlər: Nizami, fars dili, omofonlar, omoqraflar, qısa saitlər

Giriş. Bu il dahi Nizami Gəncəvinin 880 illik yubileyi ərəfəsində ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 2021-ci ilin Azərbaycanca “Nizami Gəncəvi ili” elan olunması dünya miqyaslı qüdrətli sənətkarın irsinin tədqiqi və təbliği üçün Azərbaycan ziyalılarını, nizamişünaslarını yenidən səfərbər olmağa çağırırdı.

Dövrün tələbinə görə dahi söz ustası öz misilsiz əsərlərini fars dilində qələmə aldığından, bu əsərlərin başa düşülməsi, tərcüməsi üçün fars dilini bilməklə yanaşı bu dilin klassik dövrünün dil xüsusiyyətlərini, əlifbanın özündən irəli gələn bir sıra çətinlikləri də diqqətdə saxlamaq lazımdır.

Omoqraflar və yaranma səbəbləri. Məlumdur ki, omoqraf və onun səsə münasibəti /qrafem və fonem problemi/, həm də morfem, söz, cümlə və sair məsələləri də əhatə edir. Yazı mürəkkəb olduqda, əlifba /qrafem/ səsə /fonemə/ uyğun gəlmədikdə bu məsələ çox ciddi bir problemə çevrilir. Yazı ilə tələffüz arasında böyük ziddiyət yaranır, abidələrin, kitabələrin oxunuşu çətinləşir, təlim və tədris prosesi böyük və ciddi maneələrlə üzləşir. Omoqraf– yunanca “homos” /oxşar, bərabər/ və “grafa” /yazıram/ sözlərinin birləşməsindən əmələ

* Bakı Dövlət Universiteti, dosent, asmatkhanummammadova@bsu.edu.az; ORCID ID 0000-0001-8178-7287

† AMEA, Şərqsünaslıq İnstitutu, doktorant, nasirova75@list.ru

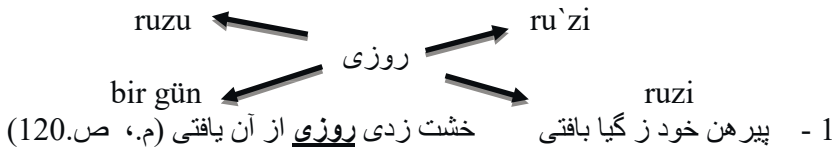
gələrək, “oxşar yazıram” deməkdir.

Omoqraflar yazı, qrafik cəhətcə eyni, lakin tələffüzə görə müxtəlif olan söz və söz formalarına deyilir. Dedik ki, fonetik dillərdə /yəni, bütün fonemləri həm sait, həm də samit səsləri yazılan və tələffüz olunan dillərdə / omoqraflar yalnız vurğuya əsasən yaranırlar. “Müxtəlif mənalı və tələffüzlü sözlərin eyni cür yazılması omoqrafları təşkil edir.” [4, 33]. Fars dilində isə همنگاشت // همنویس (həmneqaşt // həmnevis) adlanırlar [2, 12]. Vurğuya görə yaranan omoqraflar rus, ingilis dilində olduğu kimi Azərbaycan, ərəb, fars və s. dillərdə də vardır.

Azərbaycan dilində “bir çox hallarda şəkilçi qəbul edərək bəzi söz köklərinə omoqraf olmuş sözləri bir-birindən fərqləndirmək üçün Azərbaycan dilindəki vurğudan istifadə edilir: al`ın-`alın, gə`lin-`gəlin, sə`rin-`sərin, ya`xın-`yaxın, bi`çin-`biçin, bal`dır-`baldır, al`ma-`alma, qa`lın-`qalın və s.” [3, 123].

A. Vurğuya görə yaranan omoqraflar. Fars dilində də başqa dillərdə olduğu kimi omoqrafların bir qrupu vurğu əsasında, yəni vurğunun bu və ya başqa hecda tələffüz edilməsi ilə yaranır və fərqləndirilir. Məs.: ماهی /ma`hi/ - balıq; ماهی /mahi/-bir ay; خالی /xa`li/ - boş; خالی `xali/ - bir xal روزی /ru`zi/ - ruzu; روزی /`ruzi/- bir gün; بدو /be`du/ ona (yön ş.+u); بدو /`bedou/ qaç; بکش /be`koş/ - vuruş; بکش /`bekoş/ öldür və s. [6, 37].

Nizami əsərlərində də vurğuya görə yaranan omoqraflar külli miqdarda mövcuddur. Məsələn:

1 - پیرهن خود ز گیا بافتی خشت زدی روزی از آن یافتی (م.، ص. 120).
/pirəhən-e xod ze giya bafti, xeşt zədi, **ru`zi** əz an yafti./
/Öz göynəyini otlardan toxumuş, kərpiç kəsir və ondan **ruzi** qazanırdı./

2 - روزی از آنجا که فراغی رسید باد سایمان بچرافی رسید. (م.، ص. 105)
/ruzi əz anca ke çeraği resid, bad-e soleyman be çeraği resid./
/Bir gün işlərindən azad olan Süleyman (nəfəsi), bir çıraqla rastlaşdı./

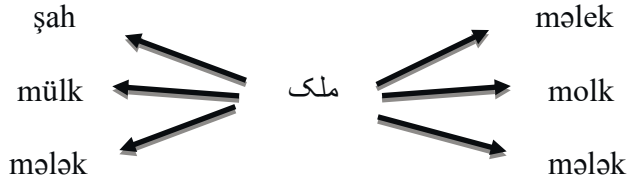
1 - عمر به بازیچه به سر میبری بازی از اندازه بدر میبری (م.، ص. 102)
(omr be baziçe be sər mibəri, bazi əz əndaze bedər mibəri.)
/Sən bütün ömrü oyun (əyləncə) ilə başa vurursan əylənməyə isə həddən artıq çox vaxt sərf edirsən./

در چمن باغ چو گلبن شکفت بلبل و بازی در آمد بگفت. (م.، ص. 143)
(dər çəmən-e bağ ço qolbon şəkof, bolbol o bazi dər aməd beqoft.)
/Bağ çəmənliyində güllər açanda, bülbül bir şahinlə söhbətə başladı./

B. Qrafikaya görə yaranan omoqraflar. Fars əlifbasının nöqsanlı cəhətlərindən biri və ən başlıcası yazıda, qrafikada qısa saıtlərin əks olunmasıdır. Fars dilində altı monofonq, bir diftonq olmaqla 7 sait vardır. Bunlardan /a/, /u/, /i/, /ou/ – uzun, /ə/, /e/, /o/ isə qısa səslərdir. Lakin bu qısa səslərin

heç biri yazıda öz əksini tapmır.

B.1. Hərəkələrin yazılmamasından alınan omoqraflar. Farsların istifadə etdikləri hazırkı əlifba ərəb qrafikasına əsaslanır. Bu əlifba isə qeyri-fonetik olduğundan yazı ilə səslənmə arasında çox böyük fərqlər meydana gəlir. Bir qayda olaraq əlifbanın qısa sait səsləri /ə/, /e/, /o/ yazıda qeyd edilmir. Buna görə də külli miqdarda (eyni cür yazılıb, müxtəlif şəkildə tələffüz edilən, fərqli mənalı sözlərin) formalaşmasına şərait yaradılır. ملک/mələk/- şah; /molq/-mülk, məmləkət; /mələk/mələk; /kərm/- kərəm, yardım; /kərm/- qurd və s.

Aşağıdakı beytlərdə olduğu kimi eyni qrafik şəkilli leksemlərin hər biri müxtəlif oxunur və müxtəlif məna verir:

1- گر ملک اینست نه بس روزگار زین ده ویران دهمت صد هزار . (م. ، 96)
(gər **mələk** inəst nə bəs ruzgar, zin deh-e viran dəhəmət səd hezar)

/Əgər uzun müddət **şah** bu olarsa, sənə yüz min belə (xaraba) kənd verərəm./
2- ملک بدان داد مرا کر دگار تا نکنم آنچه نیاید بکار ؟ (م. ، 96)

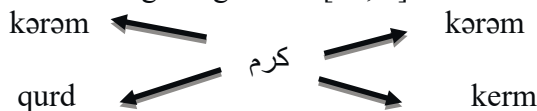
/**molk** bedan dad məra kerdgar, ta nəkonəm ançe nəyayəd bekar?/

/Allah bu **mülkü** mənə ondan ötrü veribdir ki, işə yaramayan işlərlə məşğul olum?/

3- مرغ پر انداخته ، یعنی ملک خرقة در انداخته، یعنی فلک . (م. ، 14)
(morq pər əndaxte, yəni **mələk**, xerqe dər əndaxte, yəni fələk.)

/Quşların, yəni mələklərin qol-qanadı sındı (yorulub, əldən düşdülər, fələklər isə (vəcdlə) öz xirqələrini çiyinlərindən atdılar./

Verilmiş nümunələrin 1-ci beytində ملک hərf birləşməsini yalnız (mələk)-şah / kimi, 2-ci beytdəki ملک qrafik nümunəsini (molq) – mülk//məmləkət kimi, 3-cü beytin birinci misrasındaki hərf birləşmələrini isə iki /ə/ ilə oxumalı və sözü isə “mələk” kimi tərcümə etməliyik. Fars dilində yazılmış hər hansı bir mətn, şeir parçası, xüsusilə klassiklərin əsərlərində fars əlifbasının incəliklərini, onun fonetik səslənməsini bilməmək, böyük qüsuralara, məşhur səhvlərə gətirib çıxarır. Bunlar fars dilində غلت مشهور (qəlet-e məşhur) - /məşhur sıhvlər/ adlanırlar. Bu barədə çox yazmışlar. Elə Nizami əsərlərinin XX əsrin ortalarında edilmiş tərcümələrinə nəzər yetirdikdə bu səhvlərin müəyyən bir hissəsinin qrafika əsaslı olduğunu görürük [10, 5].

Əslində müasir fars dilində کرم qrafik nümunəsinin müasir fars dilində 5 omoqraf yaratma xüsusiyyəti vardır: (kərm) - üzüm tənəyi; (kerem), yaxud (krem) – krem; (korom) – xrom. Lakin bildiyimiz kimi bu leksemlərin ikisi Nizami dövründən sonralar fars dilinə xarici dildən keçmiş, /kərm/ omoqrafına

isə “Sirlər xəzinəsi”ndə müraciət edilməmişdir. Beytlərə nəzər salaq:

1 - چونکه به جودش کرم آباد شد، بند وجود از عدم آزاد شد. (م، ص. 2)
(çonke be cudeş kəram abad şod, bənd-e vocud əz ədəmazad şod.)
/Onun (Allahın) səxavəti **kəram** gövhəri səpdiyindən, vücud yoxluq bəndindən azad oldu./

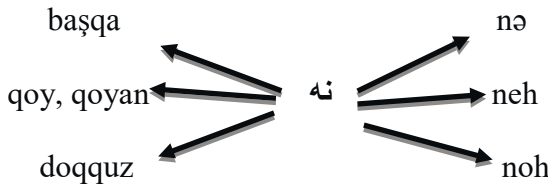
2 – طعمه من کرم شکاری چراست؟ خانه من بر سر خاری چراست؟ (م، ص. 243)
(to'me-ye mən kerm-e şekari çerast? Xane-ye mən vər sər-e xari çerast?)

/Niyə mənim yeməyim ovladığım qurd, həşərat, evim isə tikanlar üstündədir?/

Beləliklə yuxarıdakı 1-ci və 2-ci beytlərdəki کرم hər birində şairin ifadə etmək istədiyi mənaya uyğun işlənir. Eyni cür yazılsa da müxtəlif şəkildə tələffüz edilir və məna yükü daşır.

B. 2. Bir hərfin bir neçə fonem ifadə etməsindən formalaşan omoqraflar. Bir qrafik nümunə bir neçə səsi, fonemi ifadə edə bilər: و hərfi - /v/, /u/, /o/, /ou/ səslərini; ی hərfi - /i/, /y/, /a/ fonemlərini; ۰ qrafik nümunəsi: - /h/, /e/ səslərini; ء “həmze” və ع “əyn” qrafemləri /ə/, /e/, /o/, /a/, /' / fonemlərini ifadə edir. Göründüyü kimi bir qrafik nümunənin müxtəlif şəkildə tələffüz edilməsi yenə də çeşidli eyni cür yazılıb, müxtəlif şəkildə oxunan leksemlərin meydana gəlməsinə rəvac verir. دور /dur/- uzaq; /dour/- dövr, zaman; چه /çəh/- quyu; /çə/- nə? (sual əv.); علم /elm/-elm; /ələm/-bayraq; نه /nə'//ne' /-yox, başqa; /neh/-qoy, yerləşdir (نهادن) feilinin kökü; /noh/ doqquz və s.

Həm hərəkələrin yazılmaması, həm də ۰ qrafik nümunənin: - /h/samiti və /e/ sait fonemini ifadə etməsi fars dilində bir çox omoqrafları formalaşdırır. Aşağıdakı nümunədə نه /nə'//ne' / kimi tələffüz edilməli ona uyğun olaraq-yoxsa, deyilsə, başqa leksemləri kimi tərcümə edilməlidir:

1- هر چه نه عدل است زیادت براد وانچه نه انصاف بیادت دهد. (م، ص. 94)

(hərçe nə ədləst ze yadət bərad, vançe nə ensaf be badət dəhad)

/Ədalətdən **başqa** nə varsa, Allah yadından çıxarsın, insafdan **başqa** nə varsa, hər şey bada verilsin (heç olsun)./

2- داغ نه ناصیه داران پاک تاج ده تخت نشینان خاک. (م، ص. 1)

(dağ neh-e nasiyedaran-e pak, tac deh-e təxt neşinan-e xak.)

/Pak alınlıların alınına damğasını vurandır, yer üzünün taxta oturanlarına tac verəndir./

2 sayılı nümunədə نهادن feilinin kökü نه və داغ ismi ilə birləşərək mürəkkəb söz, feili sifət damğavuran formalaşdırmış və həmin birləşmənin ikinci hissəsi نه /neh/ kimi oxunmalıdır.

Aşağıdakı 3 sayılı nümunədə isə نه /noh/ kimi tələffüz edilib, doqquz mənasında tərcümə edilməlidir:

3- هر چه در این پرده نه میخست بازی این لعبت زرنیخست. (م، ص. 94)

(hərçə dərin pərde-ye noh mixiist, bazi-ye in lo`bət-e zərnixiist)

/Bu doqquz mıxlı çadırın altında nə varsa, bu zərnix (sarı rəngli) gəlincik oyunudur./ و hərfi - /v/,/u/,/o/,/ou/ səslərini verdiyindən bu hərflə yazılıb, müxtəlif mənalı sözlərə Nizami əsərlərində rast gəlinir. Bunun əsasında da hərfin verdiyi səslərə, omoqrafların düzgün oxunuşuna diqqət yetirilməlidir. Məsələn aşağıdakı beytin ikinci misrasında دور qrafik nümunəsi həm /dur/ - uzaq, həm də /dour/ kimi tələffüz edilib - dövr mənasında tərcümə edilməlidir:

خط بجهان در کش و بیغم بزى دور شو از دور و مسلم بزى. (م، ص. 164)

(xət becəhan dər keş o biqəm bezi, dur şo əz dour o mosəlləm bezi.)

/Cahanın üzərinə xətt çək və qəmsiz yaşa, **dövrəndən** (zəmanədən) **uzaq** ol və rahat yaşa./

B. 3. Təşdidin yazıda geyd edilməməsindən alınan omoqraflar. Ərəb əlifbasının nöqsanlarından biri də qoşa samitin yazıda bir-birinin yanında göstərilməməsidir. Başqa, fonetik dillərdən fərqli olaraq ərəb və fars dillərində yazılacaq qoşa samitdən biri yazılır və onun üzərində təşdid işarəsi qoyulmalı olduğu halda, çox vaxt buna riayət olunmur. Məsələn: خیات/xeyat/ - iynə; خیات/xeyyat/ - dərzi; مذهب/məzhəb/ - din, məzhəb; مذهب/mozəhheb/ - zərli; قوت/qut/ - yemək, azuqə; قوت/qovvət/ - güc, qüvvət və s.

1- چند پری چون مگس از بهر قوت در دهن این تنه عنکبوت. (م، ص. 133)

(çənd pəri çon mægəs əz bəhr-e qut, dər dəhən-e in tənə-ye ənkəbut.)

/Milçək kimi hörümçək toruna oxşayan bu dünyada **yemək** (mülk) üçün uçma, nəticədə hörümçəyin (dünyanın) toruna düşərsən./

2 - از ملکان قوت و یاری رسد از تو به ما بین که چه خواری رسد. (م، ص. 112)

(əz mələkan qovvət o yari rəsəd, əz to bema bin ke çe xari rəsəd.)

/Şahlardan (xalqa) **qüvvət** və köməklik çatmalı, gör səndən bizə nə zəlalət (zülmlər) yetişir./

Bu nümunələrin birinci beytdə işlənən ləksəm “yemək”, “azuqə”; 2-ci beytdə verilən söz isə “qüvvət” kimi tərcümə olunmalıdır. Burada əsərin bəhri də verilmiş sözü düz oxumağa az-çox kömək etsə də bunları bilmək və fərqləndirməyin fars dili və Nizami əsərlərinin mütaliəsi üçün əhəmiyyəti mühümdür.

Nəticə. Sonda qeyd etmək istəyirik ki, bu mövzuda tədqiqatları mün-təzəm olaraq ictimaiyyətə təqdim etmək lazımdır. Əlbəttə onu da qeyd etmək lazımdır ki, sözlər arasında çox vaxt lazımı məsafə və fasilə gözlənilmir. Bu zaman iki sadə sözün mürəkkəb, və əksinə mürəkkəb sözlərin sadə söz, yaxud tərkib kimi oxunmasına, oxunulananın çətin dərk edilməsinə şərait yaradılır. Odur ki, fars dilində əlifbanın xüsusiyyətindən irəli gələn külli miqdarda omoqraf, omofon, omonim və kvaziomonimlərin mənası yalnız kontekst daxilində mə-

lum olur. Sadaladığımız bu faktları nəzərə almadıqda Nizaminin klassik fars dilində yazılmış misilsiz incilər çələngi olan irsini düzgün başa düşmək təbii ki, çətinlik yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ахманова О.С., Словарь лингвистических терминов. М.: Советская Энциклопедия, 1966, 606 с.
2. Böyük Mohebbi, Əmsal o hekəm, Engelişi, farsı və torki, Tərcümə və tə`lif: Böyük Mohebbi, Təbriz: 1348(1970) 110 s.
3. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi, I hissə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 253 s.
4. Dilçilik Ensiklopediyası, (müəllif və redaktor F.Veysəlli) 2-ci cild. Bakı: Mütərcim, 2008, 536 s.
5. Kolleyate Xəmsə, Nezami Gəncəvi, ba moqəddemeye doktor Moin Fər, çapxaneye məhtab. Tehran, 1370, 1130 s.
6. Məmmədova Ə.B. Fars dilində omoqraf, omofon, omonim və omoqraflar // “Hikmət” Elmi araşdırmalar toplusu, 16. Bakı, 2010, s. 33-45
7. Məmmədova Ə.B. Nizami əsərləri klassik fars dilinin bu gün unudulmuş səslərinin bərpası üçün misilsiz mənbədir / Nizami Gəncəvinin 875 illik yubileyinə həsr olunmuş “Nizami və dünya mədəniyyəti” mövzusunda respublika Elmi konfransının materialları, 24 noyabr, Bakı, 2016, 255 s., s.46-53
8. Nizami əsərlərində fonetik-qrafik variantlı leksemlər. / Nizami muzeyinin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətinin milli özünütəsdiqdə və mərkəzi Asiyadakı mədəni tərəqqidə yeri” adlı Beynəlxalq elmi konfrans materialları. 24-25 dekabr, Bakı, 2020, s. 26-30
9. Məmmədova Ə.B., Nizami Gəncəvi əsərlərinə səpələnmiş incilər və onların dil xüsusiyyətləri / Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 98 – ci ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” XII Beynəlxalq Elmi-praktik konfransının materialları. 30 aprel, Bakı, 2021, 443 s., s- 378-384
10. Mircəlal Zəki. Məxzənül-əsrar, mənzum tərcümə. Bakı: “Müəllim” nəşriyyatı, 2011, 297 s.
11. Nezami Gəncəvi, Məxzənol-əsrar, mətn-e elmi-yo enteqadi be sə`yo ehtemame Əbdolkərim Əlizadə, nəşriyyat-e fərhəngəstan-e olum-e cəmhuri-ye şourəvi-ye sosialisti-ye Azərbaycan, Bakı, 1960, 252 s.
12. Nezami Gəncəvi, Məxzənol-əsrar, mətn-e elmi-yo enteqadi be sə`yo ehtemame Bəhrüz Sərvətiyan, nəşriyyat-e Əmir Kəbir, Tehran, 1389, 460 s.

ФАКТОРЫ ПРАВИЛЬНОЙ ЧТЕНИЯ И ТОЛКОВАНИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ НИЗАМИ

Асмагханум Б.МАМЕДОВА, Фидан Я.НАСЫРОВА

РЕЗЮМЕ

В словарном составе языков, алфавит которых построен по фонетическому принципу, омографы и омофоны представленный очень малым количестве. Персидский язык благодаря арабскому алфавиту, который построен не на фонетической основе, очень богат омографами и омофонами. Исследование показывает, что в языках, которые построены на фонетической основе омографы образуется только по ударении (омографы – это разные слова, совпавшие по написанию). А в Персидском языке вместе с ударением большое количество омографов образуются по особенности арабской алфавита. В данной статье было обретоено внимание на омографом существующие в произведениях

Низами Генджеви, для того чтобы легко читать и понимать изумительные шедевры произведения Низами.

Ключевые слова: Низами, персидский язык, омографы, омофоны, краткие гласные

FACTORS DETERMINING THE CORRECT READING OF NIZAMI'S WORKS

Asamatkhanum B.MAMMADOVA, Fidan Y. NASIROVA

SUMMARY

Since the Persian written language is based on non-phonetic Arabic graphics, there are many homographs and homophones in this language. One of the main features of the Persian language, which uses the Arabic alphabet, is that it makes it difficult to read graphically based homographs. Research shows that in languages with an alphabet formed on basis of phonetic principles, homographs appear only because of emphasis. In Persian, in addition to emphasis, the vast majority of homographs are based on graphics and writing. This article discusses the importance of paying attention to this aspect of the Persian language in order to read and understand Nizami's works correctly.

Keywords: Nizami, Persian language, homographs, homophones, short vowels